

A LEMBERGI ÖRMÉNY ÉRSEKSÉG KATOLIZÁCIÓJA (1681–1689)

1622. január 6-án alakult meg a Szentszék intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), amely összefogta a világ katolikus misszióit.¹ A szerv nemcsak az újonnan felfedezett földrészek „pogány”, bennszülött lakosságának megtérítésére, hanem az európai protestánsok, illetve a római katolikus egyház által szakadárnak és eretneknek aposztrofált bizánci rítusú keresztények „rekatolizálására” is törekedett. A Szentszéknek szándékában állt a keleti, apostoli keresztény vallású anyaországi és a kelet-közép-európai örmény közösségek megtérítése is. Az örmény apostoli egyház szinte alapításától kezdve, a kora középkortól egészen a kora újkor végéig mind a görög ortodox, mind pedig a római katolikus egyház részéről folyamatosan szembetalálta magát az egyesítő egyházpolitikával, ami sokszor elválaszthatatlanul kapcsolódott világi politikai törekvésekhez.²

A trienti zsinatot (1545–1563) követően az örmény anyaországban Róma részéről komoly missziós tevékenység vette kezdetét, amely érzékenyen hatott a 11–14. század óta Lengyelországban élő, jelentős számú örmény diaszpórára is.³ Jelen írásunk célja, hogy görcső alá vegye ezt a folyamatot a 17. század utolsó harmadában, illetve választ keressen arra a kérdésre, vajon az 1681–1689 között Lembergben lejátszódó katolizációs folyamatok milyen befolyást gyakoroltak a későbbiekben az erdélyi örmény közösségre és a majdani örmény katolikus hitre.

Nikol Torosowicz (1604–1681) leMBERGI öRMÉNY apostoli érsek 1627-ben, nem sokkal beiktatása után, zavaros körülmények között letette a katolikus hitvallást, és áttért. Ezzel az eseménnyel kezdetét vette a lengyelországi örménység katolizációja.⁴ Eme kivételesen hosszú, több mint öt évtizedet felölelő folyamat nagyon súlyos konfliktusok árán zajlott le Lengyelországban. Torosowicz, akinek személyét az örmény közösség a kezdetektől fogva nem fogadta el, maga mögött tudva a lengyelországi katolikus egyház, illetve a Szentszék biztos támogatását, erőszakos hittérítésekbe kezdett. Ellenzékét módszeresen kiszorította, az uniónak ellenszegülő egyházi és világi személyeket agyonverette, és koholt vádak alapján bebörtönöztette.⁵ Az érsek durva módszereit idővel a Szentszék is helytelenítette, sőt botrányos érseksége szinte központi témájává vált a Propaganda Fide általános és különleges üléseinek (*congregazioni generali, congregazioni particolari*). Az Erdélyben, Lengyelországban és Moldvában tevékenykedő katolikus misszionáriusok által Rómába elküldött jelentések nemcsak erőszakos módszereit, hanem pazarló, pompakedvelő életmódját, korrupciógyanús ügyeit, illetve erkölcsösnek egyáltalán nem mondható magánéletét is kifogásolták. Ezen túlmenően a beérkező jelentések felhívták arra is a figyelmet, hogy az érsek személye és egyházvezetési módszerei már magát az örmények unióját és katolizációját sodorták végveszélybe Lengyelországban.⁶

A Torosowicz-féle uniónak volt ugyanakkor egy nagyon gyenge pontja is: tudniillik az 1627-ben megkötött egyházi egyesülés csupán a római pápa főségének elismerését mondta ki. Olyan, az egyesülés szempontjából égetően fontos gyakorlati kérdések, mint például a 451. évi IV. vagy khalkédóni egyetemes zsinat tanítása, az áttért papok jogi és társadalmi státusa, az eucharisztia kérdése vagy a liturgikus problémák ebből teljesen kimaradtak.⁷ A leMBERGI unió mindenestre egy több

évszázados egyházi hagyományt tört meg, mert gyakorlatilag szétverte a régi apostoli örmény egyház helyi szervezetét, hogy utat engedjen az új, unitus örmény egyházi szervezet kiépülésének Lengyelországban. Az örmény apostoli egyház Lengyelországban a 14. század közepe óta szilárd alapokon állt, és az uniót Rómával csak komoly konfliktusok árán lehetett keresztülvinni.⁸ Torosowicz gyarló, konfrontatív és ambiciózus személyisége megfelelt a római katolikus egyháznak. Ezzel magyarázható, hogy a Szentszék nemtetszése ellenére valójában sokáig szemet hunyt az érsek nem éppen finom egyházvezetési módszerei, illetve zavaros magánélete felett. Nem is beszélve arról, hogy Torosowicz olyan egyházi vezető volt, aki soha nem fejezte be teológiai tanulmányait, és érsekké Melkiszedek (*Melik'sēr' Garneč'i*)⁹ ellenkatholikosz (1593–1626) személyében egy olyan áttért örmény főpap szentelte fel és iktatta be, akinek saját egyházán belül mindvégig legitimációs problémái és korrupciós ügyei voltak.¹⁰

Nikol Torosowicz érseksége voltaképpen nem volt eredményes az egyházi unióra nézve. Végül a Szentszék türelme is elfogyott, és elege lett Torosowicz érsek csapodár egyházpolitikájából. A Propaganda Fide 1681 elején döntött Torosowicz elmozdításáról. A renitens érsek ezt a számára megalázó döntést már nem érte meg, ugyanis 1681. március 21-én Lembergben elhunyt.¹¹ A Propaganda Fide Torosowicz halála után teljesen tisztában volt azzal, hogy olyan alkalmas egyházi személyt kell kinevezni Lembergbe, aki lehetőleg élvezze az ottani közösség bizalmát, de jártas mind az örmény, mind pedig a latin egyházi hagyományokban. Végül is a Szentszék Vardan Hunaneanban (1644–1715) találta meg azt az alkalmas személyt, aki minden potenciális elvárásnak meg tudott felelni, és képesnek tűnt az uniót keresztülvinni, illetve kiteljesíteni.

Hunanean és Nersesowicz törekvései

Hunanean 1644. február 14-én született egy anatóliai, Caesarea melletti kis örmény faluban (*Erzu*), a helyi örmény apostoli rítusú paróchus (*awagerēc'*), Hunan Hunanean legidősebb fiúgyermekéeként.¹² A fiút szülei az ějmiacini papneveldebe küldték tanulni, ahol 1664-ben diakónussá szentelték. Még ugyanebben az évben megismerkedett Clemente Galanóval (1610–1666), az ekkor Örményországban térítő theatinus szerzetessel, aki ekkortájt az ějmiacini papneveldeben tanította a latin nyelvet és a római egyház dogmatikáját.¹³ Nem sokkal később feljebbvalói utasítására Hunaneant hamarosan Galano mellé rendelték, hogy kísérje el az olasz szerzetest Lembergbe, és segítkezzen neki a Torosowicz érsekkel folytatott tárgyalások során.¹⁴

Galano kulcsszerepet játszott a lengyelországi örmények uniójában. Az örmény nyelvet és mentalitást kiválóan ismerő theatinus szerzetest ugyanis a Szentszék azért küldte a városba, hogy ellensúlyozza Torosowicz erőteljes befolyását, illetve a helyi unitus örmények számára papnevelde szervezzen, amit Örmény Kollégium (*Pontificum Collegium Armenum, Pontificio Collegio Armeno, Dpratun Hayoc'*) néven sikerrel meg is alapított, és 1666-ban bekövetkezett haláláig annak első vezetője, prefektusa volt. Rövid tevékenysége során kidolgozta, hogy az örmény egyházat miképpen lehetne átalakítani, illetve miképpen lehetne az örmény rítust és az uniót megtartani.¹⁵ 1665-ben Hunanean Galano ajánlásának köszönhetően, stúdiumainak folytatása végett a római Pontificio Collegio Urbanóba (*Pontificum Collegium Urbanum, Dpratun Hayoc'*) utazott, ahol 1670-ben hivatalosan is letette a katolikus hitvallást.¹⁶

Hunanean életének egyik fontos fordulópontja volt, amikor 1668-ban a Szentszék Torosowiczot botrányai, valamint korrupciós ügyletei miatt kivizsgálásra Rómába rendelte. A Propaganda Fide ugyan nem marasztalta el az érseket, de már nem bízott benne. 1675-ben Hunaneant érseki koadjutorként és immár Epiphania címzetes püspökévé felszentelve kísérőül a botrányairól elhíresült érsek mellé rendelték.¹⁷ A Szentszék nyilvánvalóan azzal a nem titkolt szándékkal küldte Hunaneant Lembergbe, hogy ellenőrizze, illetve sakkban tartsa Torosowiczot. Nyílt titok volt, hogy a híthű katolikus Hunaneanban már akkor az ingatag érsek potenciális utódját látták. Ezzel Torosowicz is csakhamar szembesülni kényszerült. A fiatal főpapban egyértelműen konkurenst látott, és mindent elkövetett azért, hogy Hunaneant Lembergben ellehetetlenítse. Ezt ráadásul könnyen meg is tehetette, hiszen ez idő tájt a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei állottak. A kialakult konfliktus miatt Hunanean missziós munkára Örményországba távozott.¹⁸ A későbbi érseki koadjutor és címzetes hymeriai püspök, Stefan Stefanowicz Roszka (1670–1739) is beszámolt krónikájában arról, hogy Hunanean sikerrel térített Anatóliában és Kilikiában. Nem kis túlzással azt is megemlíttette, hogy Hunaneannak számos örmény főpapot, köztük a kilikiai örmény katolikoszt is sikerült megnyernie a római katolikus hitnek.¹⁹

1679-ben Hunaneant a katolikoszi udvarban találjuk. Itt IV. Jakab (1655–1680) (*Yakob Júlayec'i*) örmény katolikosztól menlevelet kapott, amely lehetővé tette számára, hogy örményországi területeken tevékenykedhessen. Mindez az örmény egyházfő részéről kissé furcsának, sőt abszurdnak tűnhetett, mivel az örmény katolikoszok egyházi joghatóságuk és fennhatóságuk területén általában véve is rosszállással tekintettek a Szentszék „latin” vagy „frank” nemzetiségű misszionáriusaira. Az örmény alsó klérusban bizonyos mértékben a katolikoszok gyengeségének tartották, hogy az „alávaló és istentelen” latin eretnek papok missziós munkát végezhetnek az anyaországi örménység körében.²⁰

1680-ban elhalálozott IV. Jakab katolikosz. Utóda, I. Eliazár (1682–1691) (*Eliazar Ayntapc'i*) keményebb eszközöket fogatosított a misszionáriusokkal szemben: számos római katolikus misszionáriust bebörtönzöztetett, és megkínóztatott. Az áttért örményeket karóba húzással fenyegette meg.²¹ A tömlőcbe vetett misszionáriusok között volt maga Hunanean is, aki 1686-ban mintegy négy hónapi raboskodás után csak III. Sobieski János (1674–1696) lengyel király és II. (Szafavida) Szafi (1667–1694) perzsa sah közbenjárására szabadult ki fogságából. Már kiszabadulása után, de még Örményországban, kapta kézhez a Szentszéknek azt az utasítását, hogy immár kinevezett érsekként vegye át az időközben megüresedett lebergi örmény unitus érsekség irányítását.²² Hunanean 1686. október 1-jén érkezett meg Lembergbe, ahonnan azonnal jelentést küldött a Szentszékhez.

A Propaganda Fide rabsága ellenére mindvégig kitartott Hunanean jelöltsége mellett, viszont kezdetben nem tudták őt elérni az anyaországi örmény területen. Így köztes megoldásként egy, az érseki hivatalt ellátó, ügyvezető püspök, azaz érseki koadjutor kinevezése mellett döntöttek. 1682 elején Lembergben ugyanakkor az örmény közösség is cselekvésre szánta el magát: a lengyel királyok által adományozott *ius eligendi* kiváltság alapján saját jelöltet szeretett volna az érsekség élén látni.²³

Az egymással is marakodó helyi örmény közösség egyes csoportjai persze mind a maguk emberét szerették volna egyházi vezetőnek megválasztatni. Ebből a küzdelemből Johannes Bernatowicz, Torosowicz korábbi híve került ki győztesen. Ő azonban meglepő módon kinevezéséért unitus papként nem a Szentszékhez

folyamodott, hanem a kilikiai örmény katolikoszhoz, I. Izsákhhoz (1674–1686) (*Sahak K'ilisc'i*), aki őt Kamieniec-Podolski örmény apostoli rítusú püspökévé szentelte föl.²⁴ A helyzet tehát meglehetősen kusza volt, mivel egy önmagát katolikusnak, vagy unitusnak valló örmény pap az örmény apostoli egyház egyik vezetőjétől kapta meg a kinevezését. Ez a lépés nyilvánvalóan gyanút keltett a varsói nunciaturán. Ott ugyanis joggal úgy vélték, Bernatowicz nemcsak hogy a Szentszék embere, hanem egy az örmény „eretnkségre” visszatért főpap is. Azaz veszélyeztetve látták a lengyelországi örmények amúgy is törékeny unióját. Bernatowicz püspök ezen túlmenően az összes lengyelországi örmény főpásztorának tekintette magát, és minden olyan örményt kiátkozással fenyegetett meg, aki nem ismerte el főpapi hivatalát.²⁵

Emiatt Opizio Pallavicini (1635–1700) varsói nuncius, Ephesus címzetes érseke és a theatinus Francesco Bonesana (1630–1709), a Clemente Galano által alapított Örmény Kollégium akkori prefektusa cselekvésre szánták el magukat. Hiszen tartottak attól, hogy Lembergben a történelem megismétli önmagát, vagyis hogy egy Torosowiczhoz hasonló habitusú főpap kezdi meg majd tevékenységét.²⁶ Bernatowicz ugyanis magát olykor unitusnak, olykor örmény apostoli felekezetűnek vallotta. Ez utóbbi magatartása és viselkedése az eretnkség gyanúját keltette a katolikus egyházban. Így Pallavicini és Bonesana értesítették a Szentszékot Bernatowicz kétes főpapi hivataláról, akit azonnal megfosztottak attól. Sőt a nuncius Bernatowiczot ki is átkozta, és megtiltotta az örmény közösségnek, hogy őt főpásztoruknak ismerjék el.²⁷

A nuncius és a prefektus a Szentszékkel tanácskozva új jelölt után nézett, miközben fenntartották Hunaneannak az érseki méltóságot, vele viszont a zavaros örményországi politikai helyzet miatt még ekkor sem tudták felvenni a kapcsolatot, így ideiglenesen érseki hivatalt vezető püspök mellett döntöttek. A választás csakhamar Deodatus Nersesowiczra (1647–1709), a Collegio Urbano és az Örmény Kollégium korábbi növendékére és Krosno városának korábbi örmény unitus parókusára esett.²⁸ Nersesowiczot a Szentszék 1683. november 29-én Traianopolis címzetes püspökévé nevezte ki. A római katolikus egyház szempontjából Nersesowicz kiválasztása ideálisnak tűnt, hiszen ő rendíthetetlen híve volt a katolicizmusnak, és szilárd meggyőződéssel hitt abban, hogy az örmény apostoli egyházat egyesíteni lehet Rómával.²⁹

Nersesowiczot 1684. január 18-án szentelte fel Opizio Pallavicini nuncius a leMBERGI örmény érseki székesegyházban.³⁰ Az új főpap fő célkitűzése az egyházi fegyelem megszilárdítása és az általa eretneknek titulált, valójában ősi örmény liturgikus szokások megszüntetése volt. A Torosowicz által megkötött uniók ugyanis konkrétan nem tértek ki a liturgikus gyakorlatra és a teológiai kérdésekre, így az ősi örmény szokások nagy része változatlanul tovább élt. Sok unitus örmény pap Lengyelországban továbbra is a régi rítusok szerint tartotta a liturgiát.

Nersesowicz viszont maradéktalanul a latinizáció híve volt: azaz megkövetelte, hogy a liturgiát minden tekintetben a latin szokásokhoz kell igazítani. Ezen túlmenően az újdonsült főpap erőteljesen törekedett arra is, hogy háttérbe szorítsa az egyházban a világi közösség képviselőinek befolyását. A varsói apostoli nuncius és a világi hatóságok segítségével eltörölte a világi közösség jogait. Ezekkel a közösség ugyanis komoly befolyást gyakorolhatott volna az egyház irányítására. Emellett mindent elkövetett annak érdekében, hogy az örmény unitus egyház a Gergely-naptárat használja, ne pedig a régi örmény időszámítást. Ezt ugyanis a római katolikus egyház eretnkségnek tartotta.³¹

Az új püspök mindig a Szentszékkel és a varsói nunciatúrával egyetértésben cselekedett. Nem akarta ugyanis, hogy úgy tűnjék, hogy a saját szakállára cselekszik. A gyors és radikális lépések azonban konfliktusok egész sorát váltották ki az örmény közösség körében, mivel unitus hitük ellenére – már csak megszokásból is – sokan ragaszkodtak a régi örmény liturgikus gyakorlatokhoz és a régi naptárhoz. 1685 folyamán Nersesowicznak ráadásul komoly bírálója támadt a theatinus Bonesana személyében. A prefektus, aki misszionáriusként hosszú éveket töltött Örményországban, túlságosan elhamarkodottnak és radikálisnak tartotta a püspök lépéseit. Az örmény nyelvet és az apostoli egyház viszonyait kitűnően ismerő szerzetes inkább a lassú és fokozatos változtatások mellett tört lándzsát, ennek a véleményének a Propaganda Fidéhez eljuttatott levelében is hangot adott.

Bonesana örményországi tapasztalataira támaszkodva indokolttnak tartotta, hogy tegyenek engedményeket a már unitus lengyelországi örményeknek. Azaz csak lassan térjenek át a latin szokásokra. A naptár és az eucharisztia kérdésében azonban egyértelműen a hivatalos római álláspontot képviselte. Továbbá azt is helyénvalónak vélte, hogy az unitus örmények liturgiájukat örmény nyelven tartsák. Ezzel szemben Nersesowicz viszont makacsul a latint erőltette. A Szentszék végül elfogadta Bonesana „racionális” érveit. Ebben szerepet játszott az is, hogy a prefektus óva intette a Szentszékét az elhamarkodott reformoktól, ugyanis a latinizáció erőltetése csak ellenállást válthat ki, és akár meg is gátolhatja az unió kiteljesítését.

Mindeközben Nersesowicznak más konfliktusa is támadt. Amikor 1686. október 1-jén Hunanean Lembergbe érkezett, Nersesowicz neheztelésének és nemtetszésének adott hangot.³² A püspök ugyanis titkon azt a hiú reményt dédelgette, hogy nem találják meg Hunaneant Örményországban, és így majd maga szerezheti meg a leMBERGI örmény unitus érseki címet.³³ Ezt a vágyálmát azonban Hunanean Lembergben történő megjelenése szertefoszlatta. A hiúságában sértett Nersesowiczot végül hamarosan Rómába rendelték, ahol az örmény ügyek referenseként 1699-ig közvetlenül a Propaganda Fide alkalmazásában állt, illetve felszentelési püspökként (*vescovo ordinante*) is tevékenykedett a Collegio Urbanóban.³⁴ Nersesowiczot azonban 1699-ben a Szentszék visszarendelte Lembergbe Hunanean érsek mellé. Itt azután 1709. május 9-én bekövetkezett haláláig ismét koadjutorként szolgálta az örmény unitus főegyházmegyét.³⁵

Hunanean 1686. október 1-jén, a Propaganda Fidének írt latin nyelvű levelében felvázolta, milyen helyzetben vette át az érsekséget. Külön kitért a liturgiával és a naptárral kapcsolatos problémákra, illetve a szükséges latinista reformok bevezetésére.³⁶ Az érsek 1686 októberében mindenesetre nem volt irigylésre méltó helyzetben, és a lengyelországi örmény közösség iránta érzett bizalmatlanságát nagyban meghatározta az is, hogy Nersesowicz püspökkel szemben nem lengyelországi, hanem anyaországi születésű örmény volt.

Az érsek, miután megköszönte levelében a Propaganda Fidének, hogy közbenjárt örményországi fogságából történő kiszabadulása érdekében, arra kérte a bíborosi testületet, hogy adják meg neki az érseki palliumot.³⁷ A levelében arra is hivatkozott, hogy a városba jövelekor az örmény egyházat sokkal jobb helyzetben találta, mint Torosowicz érsek idején, de a körülmények nem voltak minden esetben kielégítőek. Hunanean a problémák okát Nersesowiczhoz hasonlóan az örmény kalendáriumban és a régi keleti örmény egyházi szokások fennmaradásában látta, és egyöntetűen újításokat javasolt. Az érsek szintén a latin szokásokat kívánta előtérbe helyezni. Hunanean voltaképp azt kívánta elérni, hogy az egyházi ünnepeket a

lengyelországi örmények már a Gergely-naptár és ne az ősi örmény kalendárium szerint tartásuk meg.³⁸

A Propaganda Fide 1686. november 29-én tartott ülésén jóváhagyták Hunanean azon kérését, hogy megadják neki az érseki palliumot, amelyet végül csak 1687. november 10-én kapott meg. A kalendáriummal kapcsolatban azonban nem hoztak döntést, sőt további vizsgálatokra tettek javaslatot.³⁹ Mivel a bíborosi testület lassan döntött, az érsek önhatalmú lépésre szánta el magát. Segítőivel együtt azon munkálkodott, hogy Lembergben folytassa, illetve kiteljesítse a Nersesowicz püspök által már megkezdett latinizációt. Tevékenységét ugyanakkor nem a finomság jellemezte: durva, erőszakos kezdeményezései az örmény egyház liturgikus gyakorlatának átalakítására az örmény közösségek haragját vonták maguk után.⁴⁰

Ez ügyben Angelo Paluzzo degli Albertoni Altieri⁴¹ (1623–1698) bíboros, a Propaganda Fide prefektusa levelet kapott a theatinus Bonesanától is. Ebben az Örmény Kollégium prefektusa részletesen leírta, hogy Hunanean helytelenül, szó szerint kívánja a latin teológiai fogalmakat átültetni. Sőt ezt az érseki Szent Istenszülő-katedrálisban a liturgiák alkalmával többször ki is hirdette.⁴² A lembergi Örmény Kollégiumban oktató theatinusok határozott szembenállása érthető volt, hiszen ők jobban tartottak attól, hogy az erőszakos latinizáció az örmények körében sorozatos hittagadásokhoz vezethet. Bonesana a Propaganda Fidének eljuttatott jelentésében azt is megjegyezte, hogy Hunanean érsek maga kezdte lefordítani latinról örményre a római katolikus misekönyvet, és ezt igyekezett a liturgiákon bevezetni, ami a közösségen belül igen nagy felzúdulást okozott. Kaotikus és „tudathasadásos” állapot alakult ki az örmények körében: míg Hunanean érsek és szűkebb környezete a latin, az egyszerű örmény papok az eredeti örmény hagyományok szerint miséztek.⁴³

Altieri prefektus utasította Pallavicini nunciust, hogy gyorsan cselekedjen, és akadályozza meg, hogy a Szentszék és a Propaganda Fide áldása nélkül az öntörvényű érsek újabb újításokat kezdeményezzen a lengyelországi örmény unitus egyházban. A Propaganda Fide prefektusa azt is kiemelte, hogy valóban szükségesek és elkerülhetetlenek a reformok, de ebben az ügyben az 1666-ban elhunyt Clemente Galano, a lembergi Örmény Kollégium alapító prefektusa rendelkezései szerint körültekintően, az örmény hagyományok figyelembevételével szükséges eljárni.⁴⁴ Pallavicini nuncius tolmácsolta Hunanean érseknek a Propaganda Fide határozott kérését, hogy hagyjon fel az általa elkezdett és a Szentszék által nem helyeselt és nem jóváhagyott gyakorlattal.

A nuncius belső vizsgálat lefolytatására Lembergbe érkezett. A theatinusok tanácsára a Galano-féle reformképzéseket igyekezett az örmény egyházon belül meghonosítani. (Galano ugyanis 1664-ben hosszú örményországi missziós tapasztalataira támaszkodva kidolgozott egy olyan tervet, amelyben az örmény szokásokat hozzáidomította a latinhoz.) Pallavicini a vizsgálat során elismerte, hogy kétségtelenül sok liturgikus változtatás szükséges, mert igen komoly zavarok vannak az egyházi gyakorlatban, ami kaotikus állapotokat eredményezett az utóbbi évtizedekben. Továbbá a nuncius a vizsgálat során nyomatékosította, hogy a Propaganda Fidének mielőbb gondoskodnia kell egy egységes és a kornak megfelelő unitus örmény misekönyv megjelentetéséről.⁴⁵

Közben Bonesana prefektus az uniformizálással kapcsolatban további kétségeit és fenntartásait hangoztatta. Úgy gondolta, hogy ebben az ügyben nagyobb beleszólást kellene engedni a lengyelországi örmény klérusnak is, mert ebben látta a lengyelországi örmények uniójának sikerét. Ezért először Hunanean érseknek, majd

azt követően Pallavicini nunciushoz tett javaslatot egy főegyházmegyei zsinat összehívására, amelynek célja a liturgikus „reformok” mellett a főegyházmegye szerkezeti átalakítása lenne, amelybe feltétlenül be kell vonni az egész lengyelországi örmény klérust is. Ezt az ötletet némi hezitálás után maga Pallavicini nuncius is a magáévá tette, és az egyeztetések lezárulását követően nyomban jelentést küldött a Szentszéknek, amelyet szinte azon nyomban jóváhagytak.⁴⁶ Hunanean érsek mindenestre vegyes érzésekkel fogadta a Szentszék döntését. Az érsek inkább hiúságában érezte sértve magát, mivel úgy vélte, ezzel a végzéssel egy egyszerű theatinus misszionárius, nevezetesen Bonesana prefektus megtépázta az érseki tekintélyét. Ennek ellenére Hunanean érsek 1688. július 16-án levelet intézett a Propaganda Fide bíborosaihoz, amelyben azzal a javaslattal élt, hogy a zsinatot a következő év elején hívják össze Lemberg városában.⁴⁷

A varsói nunciatúra élén mindeközben változások történtek. Opizio Pallavicinót a varsói nunciatúra élén Giacomo Cantelmi (1645–1702) címzetes caesarei érsek váltotta. Az újdonsült nunciushoz rögtön komoly nehézségekkel kellett szembenéznie. Az unitus örmény klérus és a theatinusok Hunanean túlzott latinista elképzelései miatt emeltek rögtön panaszt a nunciushoz. Az érsek ugyanis egyházlátogatásai alkalmával az örmény unitus plébániákon megkezdte önkényes reformjainak foganatosítását, amit egyszer a Propaganda Fide már igen nyomtatékosan leállítatott. 1689. április 6-án Cantelmi nuncius összefoglalta Edoardo (Odoardo) Cybónak (1619–1705), a Propaganda Fide titkárnak, címzetes seleuciai érseknek Hunanean érsek túlkapásait. A nuncius legfőképpen azt kifogásolta, hogy az érsek a Propaganda Fide, illetve elődje, Pallavicini nuncius figyelmeztetése ellenére továbbra is saját szakállára igyekszik úgynevezett latinizációs reformokat bevezetni az örmény liturgikus gyakorlatban, különösen a nyelvhasználat, a nagybőjt, valamint a nagyobb egyházi ünnepnapok kapcsán.

Cantelmit közvetlenül Varsóba érkezése után Bonesana prefektus és a theatinusok csakhamar megnyerték álláspontjuk támogatójának. Ezt tükrözi a nuncius jelentése is, melyben kiemelte, hogy Hunanean érsek nem vette figyelembe a klérus ellenkezését, és önfejűségével kiváltotta a közösség elégedetlenségét.⁴⁸ Ennek fényében Cantelmi annak a lehetőségét is felvetette, hogy esetleg mégsem Hunanean a legmegfelelőbb és legalkalmasabb személy a lembergi unitus érsekség irányítására, mivel többször is visszaélt érseki hatáskörével és a Szentszék jóindulatát megelőlező bizalmával.⁴⁹

Hunanean lejárataiban nagy szerepet játszottak az örmény közösség világi vezetői is, akik soha nem nézték jó szemmel az érsek tevékenységét, és nehezen viselték el, hogy Nersesowicz püspök politikáját követve igyekeznek a több évszázados hagyományaikat és kiváltságaikat megnyirbálni. Hunanean érsek ugyanis egyáltalán nem fogadta el azt, hogy a közösség világi képviselőinek joga van egyházi ügyekben megnyilatkozni. Ezt később alátámasztotta Bonesana prefektus is, aki Nersesowicz püspök után Hunanean érseket sem szívelte nagyon. A Propaganda Fidehez küldött levelében leírta, hogy bár Hunanean sajátos tevékenysége hasznára válhatna a római katolikusoknak, ő maga sem igazán helyesli az érsek egyedi módszereit.

Hunanean 1689. február 25-én Altieri prefektusnak írt levelében már arról panaszkodott, hogy amióta átvette az érsekséget, napról napra ellenségesebben viselkedtek vele szemben. Az örmény közösség világi vezetői mindent megtettek annak érdekében, hogy érseki tekintélyét aláássák. Gyakorta személye ellen hangolták a helyi örménységet. Sőt attól tartott, hogy idővel nem fogják őt ténylegesen érseként

elismerni a közösségen belül.⁵⁰ Mindenesetre ezek a körülmények egyre jobban sürgették az unitus örmény egyházi zsinat összehívását Lembergben.

A leMBERGI ZSINAT, 1689

A Szentszék ösztönzésére Hunanean érsek végül hosszas egyeztetések után, 1689. október 20-án Lembergben összehívta a lengyelországi örmény unitus egyház zsinatát (*Synodus provincialis Archiodioecesis Armenae*).⁵¹ A zsinatot, meglepő módon, nem a Szent Istenszülő örmény érseki székesegyházban, hanem a jóval kisebb Szent Kereszt-templomban tartották meg. A zsinaton Cantelmi varsói apostoli nuncius elnökölt. Ezzel is jelezve, hogy a Szentszék a zsinatot komolyan vette. Jelen voltak még az unitus örmény papok, a theatinusok, köztük Bonesana és helyettese, Sebastiano Maria Accorsi (megh. 1704). Rajtuk kívül részt vettek a krími és moldvai örmény unitus csoportok képviselői is. Ugyanakkor mind a mai napig nem tisztázott, vajon miért nem jelentek meg az időközben hivatalosan is unitussá váló erdélyi örmény egyház képviselői a zsinaton. Különösen érthetetlen volt Nersesowicz püspök távolmaradása. Az erdélyi örmények távolmaradása bizonyos tekintetben érthető, hiszen a vallási egyesülésüket megcélzó misszió miatt Oxendio Virziresco (1654–1715) örmény világi pap ekkor már saját missziós tevékenységével volt elfoglalva.⁵²

A zsinatról viszonylag keveset tudunk. Ennek egyik oka az volt, hogy az eddig feltárt források igen szűkszavúan számoltak be a zsinóról. A zsinaton elhangzott felszólalásokból, vitákból szintén kevés kézzelfogható eredményre lehet jutni. A kutatások elsősorban Cantelmi nunciusnak a Szentszékkel folytatott levelezésére támaszkodtak. Cantelmi 1689. november 18-án arról számolt be Altieri bíborosnak, a Propaganda Fide prefektusának írott levelében, hogy Bonesana a zsinaton igen komoly vitákat gerjesztett, és vele többször konfrontálódott. Arról is panaszkodott, hogy Bonesana minden általa javasolt tervezet és határozat ellen kifogásokat emelt.⁵³

Ez a kijelentés kissé túlzónak tűnhet, de Bonesanának és általában véve a theatinus misszionáriusoknak valóban volt áttekintésük az örmény egyházi hagyományokról. Ahogy arra már fentebb utaltunk: Bonesana a kevésbé radikális változtatásoknak volt a híve, és nem helyeselte a Rómából erőltetett latinizációt. Bonesana ezzel a vitával kapcsolatban még 1690. február 8-i keltezésű levelében azt írta Edoardo Cybónak, hogy mindazon tisztelet ellenére, amelyet Cantelmi nuncius iránt érez, nehezen tudja elfogadni a nuncius által kezdeményezett határozati pontokat. Azok ugyanis a nyugati szokásokat kívánják az örményekre erőltetni. Ez viszont okot adhat az örményeknek arra, hogy esetleg vissza akarjanak térni az „eretnek” hagyományokhoz.⁵⁴

Arról, hogy valójában miképpen folyt le a zsinat, nem voltak pontos ismereteink addig, amíg a 20. század végén a Propaganda Fide történeti levéltárából elő nem került kéziratos formában a zsinat véglegesített dokumentuma. Sokáig azt hitték a kutatók, hogy ilyen dokumentum nem létezett, vagy ha igen, akkor talán megsemmisült. A dokumentum négy, egymástól jól elkülöníthető részre osztható: az első a hitbéli kérdésekkel, a második a szentségekkel, a harmadik a liturgiával, a negyedik pedig a főegyházmege újjászervezésével foglalkozik.

A dokumentum első része szerint a jelen lévő örmény egyházi személyek hitvallást tettek, amelyben kinyilvánították: a lengyelországi örmény egyház unióra lép a római katolikus egyházzal. Első látásra ez amolyan egyszerű formulának tűnik, de

jelen esetben nem szabad megfeledkezni arról, hogy Torosowicz érseksége alatt már legalább háromszor tettek hitet a katolikus vallás mellett. Ezeknek ellenére az unió mégis komoly konfliktushelyzetet teremtett az örménység körében. Hunanean és köre azonban most egyértelműen kijelentette, hogy az elfogadott unió után többé már nem ismerik el az ějmiacini örmény katolikosz egyházi joghatóságát, továbbá törvénytelennek tekintik a lengyelországi örmények egyházi ügyeibe történő bármilyen beavatkozását, és nem engedelmeskednek többé az ějmiacini katolikosz akarátának, akinek mint „eretnek és schismatikus” főpaprak nincs joga az unitus örmény egyház belső ügyeibe beleszólni. A liturgián, az örmény keleti szokásokkal ellentétben, nem emlékeznek meg többé az örmény katolikoszról.⁵⁵ A jelenlévők deklarálták továbbá, hogy semmilyen szinten nem érintkeznek a keleti schismatikus egyházakkal (burkolt célzás az apostoli örmény egyházra), és velük semmilyen hitbéli közösséget nem vállalnak. Kivéve az olyan eseteket, amikor a szakadár keresztényeket (örményeket) vissza próbálják téríteni az igazi római katolikus hitre.⁵⁶ Ez a kitétel azért fontos, mert Hunanean, valamint a jelen lévő örmény papok most mondták ki első ízben, hogy a lengyelországi örmények által a római katolikus egyházzal kimondott unió egyszer és mindenkorra visszafordíthatatlan. A korábban Torosowicz által kimondott uniók konkrétan nem tartalmazták, hogy az örmény katolikosz egyházi joghatóságát önmagukra nézve nem tekintik kötelező érvényűnek, azaz elsiklottak az örmény katolikosz egyházi joghatóságának kérdése felett. Következésképp a lengyelországi örmény egyház hivatalosan ezen a zsinaton mondta ki véglegesen az uniót.

A zsinati dokumentum második része a kereszteleés szentségével foglalkozik. Úgy határoztak, hogy az örmény kereszteleési rítust hozzáigazítják a latin szokásokhoz, nevezetesen a kereszteleési szertartás örmény nyelven is folyhat. A döntés nagy valószínűséggel Bonesana hatásának köszönhető.⁵⁷ Kimondták, hogy az áttért vagy áttérő felnőtt örményeknek másodsorra nem kell megkeresztelekedniük. Az áttért örmény papokra is ez vonatkozott. Az újszülöttek esetében a latin hagyományokat jelölték meg mérvadóknak. Mi több elvetették, hogy az újszülött homlokát közvetlenül a kereszteleés után krizmával kenjék be (*drošm*), amely az örmény keleti egyházban ma is élő, eleven hagyomány.⁵⁸

A zsinaton külön foglalkoztak az eucharisztia kiszolgáltatásával. Ismeretes, hogy mind Bizánc, mind Róma a középkor folyamán többször is bírálta az örmény egyháznak a szentáldozással kapcsolatos teológiáját, illetve gyakorlatát. A zsinaton nem esett szó az eucharisztia gyakorlatának teológiai háttéréről. A jelenlévők abban egyeztek meg, hogy az unitus örmény egyháznak mindenképpen a latin hagyományokat kell átvennie, mert szerintük az örmény apostoli egyház a két szín alatti áldozás szentségét fogadja el. A Jézus Krisztus vérének jelképező borba nem kevertek vizet, és a kovásztalan kenyér gyakorlatát vallották. A theatinus misszionáriusok viszont felvetették, hogy átmenetileg engedményeket kellene tenni az unitus örményeknek. Ezt különösen azért is hangsúlyozták, mert az unitus örmény papok közül sokan továbbra is nem a katolikus, hanem az ősi örmény tradíciókat akarták követni. A theatinusok attól is tartottak, amennyiben az ostyával történő szentáldozást hirtelen ráerőltetik az örményekre, az gyakorlatilag az unió megtagadásához vezethet. Cantelmit és Hunaneant hosszas és heves viták után sikerült meggyőzniük: átmeneti megoldásként engedélyezzék az örményeknek, hogy a nagyobb egyházi ünnepeken a régi örmény hagyományok szerint szolgáltatassák ki az eucharisziát. Ugyanakkor kikötötték, hogy ezt az unitus örmények csakis örmény

unitus templomokban tehetik meg. Ehhez pedig a jövőben mindig szükséges lesz a Szentszék különleges, jelen esetben a Szentszék képviselő varsói nuncius hozzájárulása is.⁵⁹

A bűnbánati fegyelemmel, illetve egyéb fegyelmi kérdésekkel kapcsolatban a zsinat úgy döntött, hogy ezekben az unitus örmény érsek és érseki koadjutor püspökei kötelesek eljárni. A theatinusok viszont azt állították, hogy az örmények nincsenek tisztában a római katolikus hagyományokkal, illetve nem ismerik a trienti zsinat ezzel kapcsolatos végzéseit. Ezért azt javasolták: az Örmény Kollégium prefektusának hadd legyen ezekbe beleszólása. Cantelmi azonban elvette a theatinusoknak ezt a javaslatát, és az ügyeket az unitus érsek hatáskörébe utalta. A szentségekhöz köthető a házasság kérdése is. Ebben szintén Bonesana hatása jutott érvényre. Hunanean eleinte a teljes cölibátust szerette volna elérni, végül abban egyeztek meg, hogy az unitus örmény világi papok a felszentelés előtt megházasodhatnak. Egyúttal kimondták, hogy azokat az örmény papokat, akik az egyesülés előtt már házas emberek voltak, nem kötelezhetik cölibátusra.⁶⁰

A zsinaton határoztak az utolsó kenet szentségéről is. Úgy ítélték meg, hogy az örmények nem ismerik az utolsó kenet fogalmát, ami miatt a római katolikus egyház mindig is hevesen kritizálta az örmény apostoli egyházat. Most kimondták, hogy az utolsó kenetet minden áttért örménynek fel kell adni.⁶¹ Kiemelt helyet foglalt el a naptári és böjti hagyományok átvételének kérdése. A zsinat kötelezte az unitus örményeket arra, hogy az örmény liturgikus évet igazítsák a Gergely-naptárhoz. Ezenfelül az örményeknek mindenképpen fel kell hagyniuk a saját időszámításukkal és kalendáriumukkal, mert az ütközik a római katolikus egyházzal. A liturgiával kapcsolatban a zsinat egyértelműen a trienti hagyományokat tartotta mérvadónak. Úgy határozott továbbá, hogy a misét latin nyelven kell lefolytatni. Az unitus örmény papok azonban elérték Cantelminél, hogy a misét a latin mellett örmény nyelven (*grabar*) is megtarthassák, mert az unitus papok túlnyomó többsége újonnan áttért volt, és nem volt megfelelő a latitudása. Másik lényeges momentum volt, hogy az Örmény Kollégiumban tanult növendékeknek engedélyezték a latin és az örmény nyelv egyidejű használatát.⁶²

A zsinati dokumentum negyedik része teljes mértékben az érsekség, pontosabban fogalmazva a lengyelországi örmény főegyházmegye gyakorlati kérdéseivel foglalkozott. Rendelkezett az örmény plébániák működéséről, fenntartási költségeiről, az unitus örmény papok kötelességeiről, az örmény papok lelkigyakorlatáról,⁶³ a temetési szertartásról,⁶⁴ a papok végrendelkezéséről,⁶⁵ az érsek az örmény papok peres ügyeiben folytatott bíraskodási jogáról,⁶⁶ az unitus örmény szerzetesi és apácaközösségek bencés regula szerinti alapításáról és jogállásáról.⁶⁷ Ezen túlmenően határozatot hoztak az örmény templomok állagának megőrzéséről, fenntartási költségeiről,⁶⁸ illetve arról, hogy az érsek két évente köteles vizitációt tartani a főegyházmegyében, valamint két évente főegyházmegyei zsinatot köteles összehívni.⁶⁹

A zsinat döntött a négy koadjutor püspök hivataláról és hatásköréről is. A koadjutor püspöki hivatalt még az 1670-as évek közepén állították fel a Propaganda Fide ösztönzésére, hogy sakkban tartsák Torosowiczot. Hunanean előterjesztésére a négy püspöki hivatal székhelyét az addigi városokból (Kamieniec Podolski, Bielce, Jazłowiec és Stanisławów) Lembergbe helyezték át. Ez véleménye szerint megkönnyítette a missziós munka melletti adminisztratív feladatok ellátását, valamint

az érsek távollétében, illetve akadályoztatása esetén az érseki hivatali teendők végzését.⁷⁰

A zsinat végzéseivel kapcsolatos dokumentumokat végül eljuttatták a Szentszékhez. Az iratok 1690. január 23-án érkeztek meg Rómába. Edoardo Cybo titkár felülvizsgálat és jóváhagyás végett 1690. március 25-én, illetve ugyanazon év április 11-én kelt leveleiben előterjesztette a zsinati határozatokat a Propaganda Fide különbizottságának.⁷¹ Az ülés három pontban foglalta össze a zsinattal kapcsolatos döntéseit. Először is megvizsgálta a zsinatnak a liturgiával kapcsolatban tett változtatásait, továbbá kiemelte a varsói nunciatura által kifogásolt szerkezeti problémákat. Így például azt, hogy a világi hatóságok ne avatkozzanak bele a főegyházmegye ügyeibe. Végül határozatban mondták ki, hogy a latin rítusú püspökök és érsekek nem akadályozhatják meg az örmény érseket főegyházmegyéjében egyházi joghatóságának gyakorlásában.⁷²

A különbizottság ülésén részt vevő bíborosok a Bonesana prefektus által javasolt liturgikus változtatásokra hivatkozva Rómába rendelték az éppen akkor Moldvában misszionáriusi feladatokat ellátó Nersesowiczot, hogy ellenőrizze, illetve véleményezze a zsinati végzéseket.⁷³ 1690. május vége felé Nersesowicz Rómába érkezett. 1690. június 3-án írt levelében kérte a bíborosi testületet a zsinati határozatok elfogadására. Külön hangsúlyozta: a Szentszék semmilyen körülmények között se engedje meg a római katolikus érsekeknek és püspököknek, hogy beleavatkozhassanak az unitus örmény egyház ügyeibe. Végül arra kérte a Szentszékot, hogy az unitus örmény egyház felett a mindenkori varsói nuncius őrködjön, ne pedig a lengyel katolikus egyház feje. Így az ülés végül jóváhagyta a leMBERGI örmény zsinat határozatait.

1690. június 3-án Cybo levélben köszönte meg Bonesanának, hogy a zsinaton határozott fellépésével segített konszolidálni a lengyelországi örmények unióját. Ezzel a zsinattal voltaképp lezárult az a több mint fél évszázadot kitevő, konfliktusokkal terhelt korszak, amely az örmény érsekséget hosszú évtizedeken keresztül jellemezte. Így Lengyelországban véglegessé vált az örmény egyház uniója. Az 1689. évi zsinat, illetve annak végzései mindenképpen mintául szolgáltak a majdani örmény közösségek uniójához. Különösen akkor, amikor 1742–1743 fordulóján Abraham Petros Arjiwean (1679–1749) kilikiai ellenkatholikosz hivatalosan is kimondta az uniót Rómával.⁷⁴

A leMBERGI zsinat végzéseit az 1689-ben unióra lépő erdélyi unitus közösséggel kapcsolatban ugyanakkor nem alkalmazták. Noha a források ismeretében tudjuk, hogy köreikben megvolt a fogadókészség. Ezen túlmenően ismert az is, hogy az erdélyi örmények körében Oxendio Virziresco unitus világi pap, majd püspök tevékenységének köszönhetően a latinizáció került előtérbe, illetve háttérbe szorult az örmény unitus rítus. Mi lehetett ennek az oka? A lengyelországi örmények esetében az örmény rítus megmaradt, és hozzáigazodott katolikushoz. Vardan Hunanean leMBERGI örmény unitus érsek és Deodatus Nersesowicz címzetes traianopolisi püspök egyaránt a Collegio Urbanóban tanult és a latinizáció hívévé vált. Sőt eleinte a lengyelországi örmény unitus egyházon belül a latinizációt preferálták, és nem riadtak vissza a kemény konfliktusoktól sem. Az erdélyi, illetve a lengyelországi örmény unitus egyház helyzete között azonban komoly különbség volt: a lengyelországi örmények számarányukat tekintve nagyobb közösséget alkottak, mint az erdélyiek, és hatékonyabban tudtak szembeszállni mind Hunanean érsek, mind Nersesowicz püspök latinista elképzeléseivel. Ráadásul a lengyelországi örményeknek komoly

támogatókra találtak a lembergi Örmény Kollégiumban oktató theatinus szerzetesekben, akiknek többsége – mint említettük – hosszú esztendőket töltött el misszionáriusként az anyaországi örmény területeken. A theatinusok felismerték ugyanis, hogy az eltűzött és erőltetett latinizáció végeredményben az egyházi unió kudarcához vezethet. Ebből a folyamatból Oxendio Virziresco püspök és az erdélyi örmények viszont teljesen kimaradtak.

A zsinatra egyébiránt meghívót kaptak az erdélyi örmény unitus egyház képviselői is, de közülük máig ismeretlen okokból senki sem vett részt. Oxendio püspök a zsinat végzéseit pedig nem tartotta magára nézve kötelezőnek, mert az erdélyi örmények 1690-től kezdve közvetlenül a Propaganda Fide, nem pedig a lembergi örmény unitus érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak. Sőt a püspök örmény származása ellenére határozottan római katolikus papnak, majd püspöknek tartotta magát, és nem örménynek. Ez utóbbi önmagában is konfliktusforrásnak bizonyult, mert Oxendio püspök segítői Lembergből, az ottani Örmény Kollégium növendékeiből kerültek ki, akik viszont az 1689. évi lembergi zsinat téziseit tartották szem előtt, nem pedig Oxendio Virziresco unitus püspök elképzeléseit.

Oxendio püspök, Hunanean érsekhez és Nersesowicz püspökhöz hasonlóan, a Propaganda Fide papneveldejében, a római Collegio Urbanóban szerzett nyugati perspektívájú teológiai ismeretei alapján, valamint az egyházi unió okán az erdélyi örmények teljes latinizációját tartotta mérvadónak.⁷⁵ Meglátása szerint csak az az igazi örmény keresztény, aki megtartja a római katolikus egyház szokásait és ünnepeit. Ellenkező esetben azt a világi vagy egyházi örményt, aki az egyesülés ellenére megtartja a régi örmény szokásokat, eretnokség vagy szakadárság vádjával illethették. Oxendio ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy népének milyen sanyarú, szenvedésekkel teli történelem jutott osztályrészül az elmúlt évszázadokban. Ő az örmény nép szenvedésének egyedüli okát abban látta, hogy az örmények a 6. században letértek az egyetemes ortodox és katolikus hitről, valamint hamis és eretnek tanításoknak (monofizitizmus, julianizmus) hódoltak. Az Isten pedig ezért büntette az örménységet szüntelenül. Az örmény nép további szenvedéseinek csak a római katolikus egyházzal történő unióval lehetett elejét venni.⁷⁶

Hodinka Antal és Vanyó Tihamér Aladár műveikben külön kitértek arra, hogy az erdélyi örmények a latin szertartást vették át. Sőt felhívták arra is a figyelmet, hogy az erdélyi és a lengyelországi unitus örmények között igen nagyok voltak a szertartásbeli különbségek, mivel az erdélyiek magától a Rítus és Ceremoniális Kongregációtól (*Sacra Congregazione dei Riti e delle Ceremonie*) kapták a latinból fordított örmény nyelvű misekönyvet (*Čašoc*). Az erdélyi örménység tehát Oxendio tevékenységének köszönhetően mindenben a latin szertartásokhoz idomult. Így gyakorlatilag Erdélyben nem volt nagy különbség a latin szertartásúak és az örmények között. Sőt az erdélyi örmények a böjti szokásokban, valamint a naptárhasználatban teljesen a latinhoz idomultak. Lengyelországban viszont a latin szokások mellett párhuzamosan megmaradtak a régi örmény szokások is. Kivételt ezalól csak a szentáldozás képezett.⁷⁷ Az erdélyi örmények esetében változást csak az örmény unitus mechitarista szerzetesek megjelenése hozott a 18. század közepén, akik az unitus rítus mellett törtek lándzsát. Ez viszont számos új konfliktust okozott az erdélyi római katolikus püspökséggel.

Jegyzetek

- ¹ Továbbiakban a szentszéki missziós intézményre a Propaganda Fide megnevezést alkalmazzuk. Jelen közelmény témájában a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj jóvoltából folytattam kutatásokat Rómában és a Vatikánban a 2004., a 2006. és a 2008. években. Az ösztöndíj támogatását hálással köszönöm.
- ² Ld. erről: *Zbigniew Olbertowski*: Die florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog. Roma, 1934. 9–10., 24–26., 44–46.; *Gregorio Petrowicz*: I Fratres Unitores nella Chiesa Armena (1330–1360). In: *Euntes Docete*, 22 (1969) 309–347.; továbbá: *Nagy Kornél*: Az örmény apostoli egyház és Róma kapcsolata a középkorban. In: *Világtörténet, 2006/ősz-tél, 47–51.*; *Uő*. Firenzétől Lembergig. Az örmény apostoli egyház és az unió kérdése a 15–17. században. In: *Világtörténet, 2008/ősz-tél, 3–19.*
- ³ *Hierarchia Catholica medii et recentiores aevi (1592–1667)*. Ed. Patritius Gauchat. 4. k. Monasterii, 1935. 220.; *Gregorio Petrowicz*: Il patriarca di Ecimiazin Stefano Salmastetsi. In: *Orientalia Christiana Analecta*, 28 (1962) 362–401.; *Uő*: Leh kleri miut'enakan p'orjerē ew Lehaberē 1550–1600 [A lengyel katolikus klérus uniói törekvései és a lengyelországi örmények]. In: *Handēs Amsorea*, 82 (1968). 293–318.; *Joseph Metzler*: Orientation, programme et premières décisions (1622–1649). In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum, 1622–1972*. Ed. Joseph Metzler. 1. k. Rome–Freiburg–Wien, 1971. 150–151., 169.
- ⁴ *Matenadaran, Örmény Nemzeti Levéltár, Jereván, Örményország (= MA) Manuscripta (= MS)*. No. 5350.; *Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia, Velence, Olaszország (= APMV) Manuscripta (= MS)*. No. 1707. No. 1773.; Ld. erről: *Minas Bžkeanc'*: Čanap'arhordut'iwn i Lehasan [Lengyelországi utazás]. Venetik, 1830. 111–115.; *Bņni miut'iwn Hayoc' Lehasani ēnd Ekelec'uoy Hņovmay. Žamanakic' yiřatakarak' [A lengyelországi örmények kierořszakolt uniója a római katolikus egyházzal. Korabeli kolofónok alapján]*. Ařx. Karen Ėzean. Sankt-Petersburg, 1884. 156.; *Patmut'iwn Ařak'el Vardapeti Dawriřec'uoy [Ařak'el Dariřec'i vardapet históriája]*. Valarřapat, 1896. 280., 363–365., 375–376.; *Kamenic' Taregirk' Hayoc' Lehasani ew Ŗumenioy [Kamenieci krónika: évkönyvek a lengyelországi és a romániai örmények történetéről]*. Ařx. Lewond Aliřan. Venetik, 1896. 203., 209.; *Simēon dpir Lehac'i: Ulegrut'iwn [Lengyelországi Simon diák útleírásai]*. Ařx. Nersēs Akinean. Vienna, 1936. 399–405.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede. Parte Secunda (1626–1681). Roma, 1950. 22., 56., 61., 79–80., 91.; *Gayane Pingirian*: La chapitre 28 de Livres Histoires du Ařak'el Dawriřec'i et ses sources concernant le mouvement des colonies arméniennes d'Ukraine durant les années 20–50 du 17 siècle. In: *Revue des études arméniennes*, 14 (1980) 443–457.; *Ařak'el Dawriřec'i Girk' patmut'eanc' [Ařak'el Dawriřec'i: Történeti könyvek]*. Ařx. Lewon Xanlaryan. Erewan, 1990. 293–310.; *Raymond Haroutioun Kėvorkian*: Le Patriarcat arménien de Constantinople et l'Occident catholique au XVIIe siècle. In: *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, 1 (1994) 24–26.; *Lewon Xac'ikean*: Haykakan galt'avayerēř Ukrainayum XVI–XVII darcum [Örmény kolóniák Ukrajnában a 16–17. században]. In: *Ařxatut'iwnner [Tanulmányok]*. Ařx. Paroyr Muradean. 2. k. Erewan, 1999. 251.; Erről ld. még: *Nagy Kornél*: Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715). In: *Történelmi Szemle*, 2009/1. 96–97.
- ⁵ *Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”*, Róma, Olaszország (= APF) Scritture Originale riferite nelle Congregazione Generale (= SOCG). Vol. 64. Fol. 148r.; Vol. 81. Fol. 426r.–v.; APF SOCG. Vol. 291. Fol. 167r.; APF Congregazioni Particolari (= CP). Vol. 22. Fol. 5r. Fol. 7r. Fol. 277r.; APF Scritture riferite nei Congressi (= SC). Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 65r. Fol. 102r. Fol. 103r.–104v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 73r.–v.; Ld. erről: *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Hrsg. von Ferdinand Bischoff. Wien, 1864. 13., 92–97., 118–124.; *Bņni miut'iwn*: i. m. 26–38. 164.; *Kamenic'*: i. m. 203.; *Simēon dpir Lehac'i*: i. m. 410–413.; *G. Petrowicz*: L'unione i. m. 14. 99–102.; *Edmond Schütz*: An Armenian–Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and its Diaspora. In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*. Ed. György Kara. Bp. 1987. 284.
- ⁶ APF SOCG. Vol. 59. Fol. 178r.–v.; APF SOCG. Vol. 64. Fol. 150r.; APF SOCG. Vol. 65. Fol. 65r. Fol. 165r. Fol. 169r.; APF SOCG. Vol. 87. Fol. 193r.–v.; APF SOCG. Vol. 224. Fol. 101r.–v.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 37r. Fol. 100r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 235r. Fol. 247r. Fol. 249r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 9r. Fol. 16r.–v. Fol. 22r. Fol. 34r. Fol. 41r. Fol. 44r.–v. Fol. 55r. Fol. 87r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 77r. Fol. 116r.–v.; *Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (= ASV) Archivio della Nunziatura in Polonia (= ANP)*. Vol. 47. Fol. 58r.–v.; MA MS. No. 1000. No. 1003. No. 1004.; Ld. erről: *Bņni miut'iwn*: i. m. 36.; *Kamenic'*: i. m. 139–140. 255.; *Patmut'iwn Ařak'el Vardapeti*: i. m. 289–296., 364–365., 379–380., 382–387.; *Simēon dpir Lehac'i*: i. m. 413–416.; *G. Petrowicz*: L'unione. i. m. 105., 109., 113–115., 123–124., 151., 195–197., 216–217.; *Step'anosi Rořk'ay Žamanakgrut'iwn kam ekelec'akank' ew tarekank'[Step'anos Rořk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyvek]*. Ařx. Hamazasp Oskean. Vienna, 1964. 176., 180.; *E. Schütz*: Armenian–Kipchak Document. i. m. 283–284.; *L. Xac'ikean*:

i. m. 252–253.; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania (1572–1717)*. Ed. Tóth István György. 2. k. Róma–Budapest, 2002. 1284–1286. (*Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes*, 4.)

⁷ APF SOCG. Vol. 81. Fol. 412/r.–v. Fol. 426/r.–v.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 122r. Fol. 132/r.–v. Fol. 166/r.–v. Fol. 167r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 225r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108/v. Fol. 110r. Fol. 118/r.–v. Fol. 391r.–392/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 79/r.–v. Fol. 93r.–94/v. Fol. 448r.; MA MS. No. 1104.; Lásd erről: *Bṛni miut'iw'n*: i. m. 36. 89.; *Patmut'iw'n Aṛak'el Vardapeti*: i. m. 372.; *Kamenic'*: i. m. 211–213.; *Simēon dpir Lehac'i*: i. m. 417.; *G. Petrowicz*: L'unione. i. m. 45., 52., 66–69., 99–102., 157–159., 172., 179–190., 206–207.; *S. Rošk'ay*: i. m. 180–181. 195.; *L. Xac'ikean*: i. m. 254–255.

⁸ Nagy K.: Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései. i. m. 98–99.

⁹ Az örmény nevek és fogalmak átírásakor a Nemzetközi Armenisztikai Társaság (AIEA) által elfogadott szabályzatot, az ún. Hübschmann–Meillet–Benveniste átírási szisztemát követtük.

¹⁰ APF SOCG. Vol. 293. Fol. 108/r.–v. Fol. 183/r.–v.; APF CP. Vol. 2/r.–v. Fol. 144r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 238r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 13r. Fol. 39r. Fol. 50/r.–v. Fol. 51/r.–v. Fol. 75r. Fol. 101/v. Fol. 199/r.–v. Fol. 200/r.–v. Fol. 310r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 117/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 132r.; MA MS. No. 2644.; APMV MS. No. 1788.; Ld. erről: *Aloisius Pidoux*: Compendiosa relatio unionis Armeno–Poloniae Sancta Ecclesia Romana ad annum Christi 1676. Romae, 1676. 87–89. 109.; *Bṛni miut'iw'n*: i. m. 5–8. 72. 190–191.; *Patmut'iw'n Aṛak'el Vardapeti*: i. m. 202–206. 364. 370. 387.; *Kamenic'*: i. m. 59–61.; *G. Petrowicz*: L'unione. i. m. 89.; *S. Rošk'ay*: i. m. 172.; *E., Schütz*: An Armenian–Kipchak Dokument. i. m. 285.; *L., Xac'ikean*: i. m. 258–259. 265.

¹¹ *S. Rošk'ay*: i. m. 184.

¹² *G. Petrowicz*: L'unione. i. m. 295.; *S. Rošk'ay*: i. m. 182.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza 1686–1954. Roma, 1988. 1.

¹³ Ld. erről: *S. Rošk'ay*: i. m. 183.; *G. Petrowicz*: L'unione. i. m. 165.

¹⁴ APF SOCG. Vol. 225. Fol. 166r.–167/v.; Ld. erről: *G. Petrowicz*: L'unione. i. m. 172–173.

¹⁵ Galano minden bizonnyal figyelembe vette ferrarra-firenzei unió, valamint a breszti rutén zsinatok végzéseit is. APF SOCG. Vol. 225. Fol. 132/r.–v.

¹⁶ *S., Rošk'ay*: i. m. 183–184.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 2.

¹⁷ „Ut curet assignationem et propositionem alicuius Ecclesiae titularis pro sacerdote Vartano Unaniano coadiutore suo ab Archiepiscopo praefato deputato et successione fiat illius consecratio secreto iuxta ritum Armenum sui Graecum Unitum.” APF Scritture riferite nei Congressi (= SC) Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 199/r.–v.; „Secretarius supplicationibus Sacrae Congregationi ab Archiepiscopo Leopolitano Armeno porrectis ad hoc, ut aliquis in sui coadiutorem eligeretur et consideratis relationibus a fide dignis factis de laudabilibus qualitatibus Vartani Unaniani sacerdotis saecularis, ritus Armeni et attentis aliis dictae Sacrae Congregationi notis, eadem Sacra Congregatio censuit supplicandum esse Illustrissima Dominatio Nostra, ut ad minus coadiutore cum futura successione Ecclesiae Archiepiscopalis Leopolis in Regno Poloniae eundem Vartanus Unanianus promovere et aliquo titulo Archiepiscopali decorare dignetur et iuxta mentem praefatae Congregationis munia Archiepiscopalia in eadem dioecesi exercere et neccessitationibus spiritualibus illorum catholicorum ritus armeni succurre possit.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 200/r.–v.; Magát a felszentelési szertartást Turcosowicz érsek vezette Rómában örmény rítus szerint. „Nikolajos Ark'episkoposn t'uylatwut'eamb S[rboyn] Žolovoy, ěntrě ew jeṛnadrě yajord iwr zTĕr Vardann Yunanean, anwamb Episkopos Epifanioy [Nikol érsek a Szent Zsinat (sic! a Szentszék) jóváhagyásával Epiphania püspökének választja ki és szenteli fel helyetteséül (sic! koadjutorává) Vardan Hunanean nevű urat].” *S. Rošk'ay*: i. m. 183.

¹⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 19r.–23/v.; APF SOCG Vol. 225. Fol. 270r.; *G. Petrowicz*: L'unione. i. m. 295.

¹⁹ APF SOCG. Vol. 493. Fol. 370r. Fol. 371r. Fol. 373/r.–v.; „Vardan Yunanean episkoposn šrjelov k'arozut'eamb yArewels gay i T'oxat' erkir iwr, anti i Hays, i Virs, i Parskastan, i Mijajet ew i Kilikiay, yors zbałutens yullap'arut'iw'n acĕ. Aṛaji nora aṛnĕr zdawanut'iw'n ew Isahak ark'episkoposn, Ardarm koč'ec'eal 1682. [Vardan Hunanean püspök prédikálással körbeutazva a Keletet, szülőföldjére, T'oxat'ba érkezik, onnan pedig Nagy-Örményországban, Grúziában, Perzsiában, Kilikiában és Mezopotámiában terjeszti a katolikus hitet. 1682-ben az Erényesnek is nevezett Izsák érsek letette az ő kezébe a katolikus hitvallást.]” *S. Rošk'ay*: i. m. 185.

²⁰ *S. Rošk'ay*: i. m. 171.

²¹ I. Eliázár katolikosz 1680–1682 között, megválasztásáig ügyvivőként (örményül: *tetapah, at'oṛakal*) vezette az örmény apostoli egyházat. Ld. erről bővebben: *Matak'iy Ormanean*: Hayoc' eketec'in [Az örmény egyház]. Erewan, 1993. 257.

²² APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 378r. Fol. 434r.-v.; Vardan Hunanean érsek fogságáról 1686. október 3-án és 12-én kelt levelében tett részletes jelentést a Propaganda Fidének. Erről ld.: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 464r. Fol. 465r.; S. *Rošk'ay*: i. m. 185.; *Nagy Kornél*: Vardan Hunanean lwóvi örmény uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről. In: Századok, 140 (2006) 1007–1019.

²³ A lengyelországi örmény közösség szabad érsek-, illetve püspökválasztó joga (*ius eligendi, ius electionis*), melyet a mindekori lengyel uralkodó és örmény egyházfő hagyott jóvá. Ld. erről: *Kamenic*: i. m. 11.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. Parte Prima 1350–1624. Roma, 1971. 11–26.

²⁴ „Ego Ioannes Bernatowicz Leopoltitanus Armenus Catholicus Christianus, Episcopus Camenecensis consecratus sum.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 363r.; továbbá: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 223r.–224/v. Fol. 365r. Fol. 375r. Fol. 434/v. Ld. erről még: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 3–4.

²⁵ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 363r. Fol. 365r. Fol. 374r.; Ld. erről még: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 5.

²⁶ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 376r.–v. Fol. 378r.–379/v.

²⁷ APF SOCG Vol. 488. Fol. 274r.–v.; Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 6.; Hunanean érsek 1687. február 14-én Bernatowicz ügyével kapcsolatban is megszólalt. Az érsek úgy ítélte meg, hogy amennyiben Bernatowicz újból illetéktelenül felölti a püspöki öltözetet és címet, akkor a lembergi örmény unitus egyházmegyében minden helyes missziós kezdeményezés elbukhat. A káros tevékenység elkerülése érdekében Hunanean érsek úgy látta, hogy a Propaganda Fide bíborosainak írnia kellene Pallavicini varsói apostoli nunciusnak vagy más, magas rangú lengyel egyházi személynek, aki kötelezné Bernatowiczot, hogy nyilvánosan tegyen katolikus hitvallást, és esküdjön meg arra, hogy a továbbiakban egyszerű papként engedelmeskedni fog feljebbvalójának, valamint soha nem fogja a püspöki jelvényeket, illetve a címet illetéktelenül használni. Ld. erről: „Nec silentio praetereo de novo malo exorto in ista dioecesi, nempe de episcopo nominato Bernatowicz, qui suspensus per quattuor annos fuerat a divinis, propter multas irregularitates et suscipionem haeresis, tandem habuit gratiam ab Eminentissimo, ut uti simplex sacerdos possit celebrare missam absque habitu episcopali, qui inceptit conturbare totum clerum et populum, obloquendo fidem catholicam cum sibi faventibus et licentiosa sua vita scandalum praebendo. Unde si propter nostra peccata Deus permittat resumere habitum episcopalem vel titulum exterminatio omnium bene coeptorum fieret ista dioecesi. Huic malo obviandi modum existimo hunc, ut scribant Eminentissimi Domini ad Nuntium vel ad quem videbitur, obligando supradictum faciendi publice professionem catholicae fidei, et obediendi loci ordinario, ut simplex sacerdos, nec unquam resumendi insignia episcopalia aut titulum.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434r.–v.; Ld. erről *Nagy Kornél*: Vardan Hunanean lembergi örmény unitus érsek két levele 1687-ből az erdélyi örményekről. In: Lymbus. Magyarságtudományi közlemények. Főszerk. Újváry Gábor. Budapest, 2009. 25–40.

²⁸ Nersesowicz jelölésében nagy szerepet játszott Pallavicini varsói nuncius is, aki kijárta a pápánál az örmény unitus pap kinevezését. „Super vita, moribus, doctrina et idoneitate, caeterisque requisitis reverendi patris Deodati Nersesowicz, Armeni parochi Ecclesiae Crasnensis, in episcopum, si et in quantum Sanctissimo videbitur, et administratorem in spiritualibus et in temporalibus eiusdem Leopoliensis Armenae Ecclesiae.” APF SOCG. Vol. 488. Fol. 277r. Ld. erről még: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 5.

²⁹ Nersesowicz kinevezéséről ld.: APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 254r.–248/v.; APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 17r. Fol. 98r.; APF Fondo di Vienna (= FV). Vol. 42. Fol. 49r.–v.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC). Vol. 72. Fol. 69r. Ld. erről: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. Eds. Remigius Ritzler–Pirminius Sefrin. 5. (1667–1730). Patavii, 1952. 243., 384.

³⁰ APF SOCG. Vol. 563. Fol. 168r.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia (= MPR). Vol. 2. Fol. 195r.–v.; „Zkni mahwan Nikolajosi Ark'episkoposin Lēopolsi ew oč' umek' gieloy t'ē kendani ic'ē yarewels, yajord norin Vardan Yunanean Episkopos [Epifaniy], hramanaw surb žolovoy [Astuacatur Nersēssean] jernadri episkopos suffran Lēopolsi nahangin i Balavič'ini nunc'iosen P'ap'in. [Nikol Torosowicz lembergi örmény érsek halálakor, mivel senki nem volt Lembergben, mert az új érsekjelölt Hunanean (epifániai címzetes) püspök Keleten tartózkodott, a Szentsek utasításának megfelelően az örmény főegyházmegyébe suffraganeus püspöknek (sic! érseki koadjutornak) szentelte fel Deodatus Nersesowiczot Pallavicini, a pápa nunciusa.]” S. *Rošk'ay*: i. m. 195. Erről ld. még röviden: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 7.

³¹ *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 8–11.

³² „Hic enim consummato administratoris cursu, ultra cum praedicto Domino [Episcopo Vartano Hunanian] cohabitore, ob maximas rationes, impossibile esse omnino affirmo, quae antequam promotus essem ad [archi]episcopatum bene praevidens, titulum Suffraganei constanter recusavi, nolens fragilitati meae obesse.” APF SOCG. Vol. 496. Fol. 503r. Ld. még erről: *G. Petrowicz*: i. m. 11.

³³ APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 138r.–140/v.; APF SOCG. Vol. 495B. Fol. 232r.–234/v.; APF SOCG. Vol. 496. Fol. 505r.–v.; S. *Rošk'ay*: i. m. 196.

³⁴ „Scribatur Nuntio [Apostolico in Polonia] pro habenda informatione, et interim ad aliud triennium subsidium ei praestitum prorogetur.” APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 256r.

³⁵ Halálával és tevékenységével külön is foglalkozott a Propaganda Fide állandó ülése. APF Acta SC. Vol. 68. Fol. 287r.–291/v.; Ld. erről: S., *Rosk'ay*: i. m. 194–195.; *Kamenic*: i. m. 130.

³⁶ APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 254r.–257/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462/r.–v. Ld. erről: Hierarchia Catholica. i. m. 243.; „Vardan Yunanean lweal zmeřanelin Nikolayosi ark'episkoposin Lēopolis, hnariwk' eal i Hayastaneacy' gay i Lēopolis, ew tirē at'ořoyñ, zor ěnd ams 29 kařawarē bari varuk'. [Vardan Hunanean mihelyt hírēt vette Nikol lembergi érsek halálának, tüstént felkerekedett Örményországból és Lembergbe érkezett, ahol elfoglalta az érseki széket, melyet 29 éven át példamutatóan irányított.]” S. *Rosk'ay*: i. m. 186.

³⁷ „In eadem epistola supplicavi Illustrissima Dominatione de Pallio Archiepiscopali, atque de subsidio nec non de facultatibus ad quod hucusque nullus habui responsui. Quapropter iterato enixe rogo ut hanc gratiam mihi elargiri non dedignetur.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434r.; „Pallium nempe et confirmationem facultatem omnium que praedecessori meo concessa fuerunt enim rogans.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462r.; „Statim ac veni Leopolim certiores feci Eminentissimas Vestras de adventu meo ac ingressu in possessionem hujus Ecclesiae ex benignitate Eminentissimi Vestri. Mihi concessae licet immenso, simul petens humillime ut sicuti promissum fuit praedecessori meo habere pallium eadem gratia possem et ego frui.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 498r.

³⁸ „Ecclesiam hanc Armenam inveni hic meliori quidem formae restitutam, sed non omni ex parte, etenim Callendarium quo ad festa Dominicae Beatae Mariae Virginis et Apostolorum iuxta correctum Callendarium omnino conformandum est. 1o. Quia Sancta Ecclesia Romana ita facit. 2o. Quia antiquiores Armeni catholici Patres et fecerunt et nobis faciendum scriptis tradiderunt. 3o. Quia nos hic sumus multo pauciores quam utentes novo Callendario. 4o. Quia totus Clerus, populusque hoc optat. 5o. Quia idem Serenissimus Rex [Iohannes Sobieski] et Senatus toties proposuerunt nostratibus, dolens et iustissime, nos nempe unitos esse cum Ecclesia Romana, festa vero celebrare cum iis qui sunt extra eandem Ecclesiam. Quare omnes rogamus ut hoc constituatur Bullaque Pontificia mittatur nobis, ut in proxima Nativitate Domini executioni mandetur.” APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462r. Ld. erről: G. *Petrowicz*: La chiesa armena i. m. 12–13.; A dokumentum teljes kiadását ld.: Nagy *Kornél*: Vardan Hunanean twówi uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről. In: *Századok*, 140 (2006) 1007–1019.

³⁹ Hunaneant 1687. november 10-én iktatták be ténylegesen. A szertartást az időközben, 1686. szeptember 30-án bíborossá kreált Pallavicini nuncius vezette latin rítus szerint a lembergi Szent Istenszülő örmény érseki székesegyházban. APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 207r.

⁴⁰ Eközben az ekkor már Rómában tartózkodó Nersesowicz püspök arról panaszkodott 1687. január 15-én írt levelében a Propaganda Fidének, hogy Hunanean ártó módon igyekszik keresztülvinni reformjait. Nersesowicz példaként a stanislawóvi esetet hozta fel, ahol az ottani örmény unitus papokat erőszakkal próbálták rávenni a latin hagyományok átvételére. A levél hangnemét magyarázza, hogy Nersesowicz rosszindulattal viszonyult Hunanean hivatalviseléséhez. Holott Nersesowicz is – úgyszintén erőltetett latinizációs törekvései miatt – rengeteg konfliktusba keveredett az örmény unitus klérussal és a theatinusokkal. APF SC Fondo Armeni. Vol. 3 Fol. 491r.

⁴¹ A prefektus nevére a továbbiakban a közérthetőség kedvéért az Altieri megnevezést használjuk.

⁴² APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 125/r.–v.

⁴³ APF SOCG. Vol. 499. Fol. 74r.

⁴⁴ A bíborosok 1687. augusztus 4-én üléseztek. Kifogásolták Hunanaean érsek túlzó módszereit, és ezért Pallavicini nuncius tanácsa nyomán kitartottak amellett, hogy a theatinusok javaslatai alapján a liturgiát valóban alakítsák át. Erről ld.: APF SOCG. Vol. 499. Fol. 74r. Fol. 76r. APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 40r. Fol. 136r.

⁴⁵ APF Acta SC. Vol. 58. Fol. 95/r.–v. Ld. erről még: G. *Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 15.

⁴⁶ A Propaganda Fide palotájában összeülő bíborosok 1688. május 4-én jóváhagyták Pallavicini nuncius kérését. Ugyanezen a napon Cybo titkár az ülésről levélben értesítette Pallavicinit. Lefirta, hogy nagy örömmel döntöttek a bíborosok a zsinat összehívásáról. Ezen a zsinaton – meglátása szerint – kitűnő lehetőség adódik az összes problémás kérdés részletes megvitatására. Cybo abbéli reményét is kifejezte, hogy a zsinat határozatait meglepedéssel fogják majd fogadni mind az örmény klérus tagjai, mind a világi előljárok. Ld. erről: APF Acta SC. Vol. 58. Fol. 95r.; APF Lettere SC. Vol. 77. Fol. 27r.

⁴⁷ APF SOCG. Vol. 503. Fol. 15/r.–v.

⁴⁸ APF Acta SC. Vol. 59. 167/r.–v.

⁴⁹ APF SOCG. Vol. 504. Fol. 104r.

⁵⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 5/r.–v.

⁵¹ „Siwnodos ararin merayink' s i Lēopolis yotkemberi 10, verakac'u golog. Gerazanc'ut'iwn Tēr Nunc'iosñ Kandelmi ew Vardan ark'episkoposñ, vasñ sērbagreloy zPataragatetrñ, ew ayln, oroy tğaw arak'ec'aw i

Hřom Astuacatur episkoposn Nersęsean. [Október 10-én a mi Lemberg városunkban zsinatot hívtak össze. Ő Excellenciája Cantelmi nuncius úr és Vardan érsek a szertartásrend és más szabályozások végett Rómába küldték Astuacatur Nersęsean püspököt.]” S. *Řořk’ay*: i. m. 186.

⁵² APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 1/v.

⁵³ APF Congregazioni Particolari (= CP). Vol. 29. Fol. 629r. Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 18.

⁵⁴ APF CP. Vol. 29. Fol. 613r.–617r. Fol. 638r.–640/v.

⁵⁵ „Et quemadmodum nunc ratione schismatis abstinemus in missae sacrificio aliisque divinis officiis ab eiusdem Patriarchae commemoratione, ita ex integro reassumendam declaramus quotiescumque, detestatis erroribus contra Catholicam Fidem, Sanctae Romanae Ecclesiae in charitate sese submiseric, debitam reverentiam et obedientiam a nobis exhibendam esse tamquam Patriarchali sedi, iuxta consuetudinem antequam.” Idézi: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 18–19.

⁵⁶ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 4/v.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 19.

⁵⁷ *G. Petrowicz*: L’unione. i. m. 189., 212.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 19.

⁵⁸ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 5/v. Fol. 7/v.

⁵⁹ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 10/v.–15/v.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 20.

⁶⁰ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 15/v.–18/v.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 20.

⁶¹ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 19/v.; *G. Petrowicz*: L’unione. i. m. 200., 220.

⁶² Ez a gyakorlat többé-kevésbé működött, idővel azonban az unitus örmény egyház a Gergely-naptár átvétele mellett az örmény hagyományok tiszteletben tartása miatt párhuzamosan használta az örmény naptárt. A dolog pikantériája, hogy a 18. század elején megalakult unitus mechitarista kongregáció egészen a század végéig vonakodott átvenni a Gergely-naptárt. Sőt azokon a területeken, így Erdélyben is, ahol missziós tevékenységet folytattak, furcsamód inkább a Julianus-naptár átvételét szorgalmazták. Ugyanakkor ők is ragaszkodtak a régi örmény naptári hagyományok megtartásához, amiben természetesen nem az eretnek vagy schismaticus hagyományokhoz, hanem az örmény nemzeti hagyományokhoz történő ragaszkodást kell látnunk. Ld. erről: APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 27/v.–30/v.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 22.

⁶³ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 32/v.–35/v.; *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 23.

⁶⁴ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 36/v.–37/v.

⁶⁵ Uo. Fol. 36/v.

⁶⁶ APF SC Fondo Armeni Miscellanea. Vol. 14. Fol. 40/v. Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 24.

⁶⁷ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 41/v.–43/v.

⁶⁸ Uo. Fol. 38/v.–39/v.

⁶⁹ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Fol. 43/v.–45/v. Fol. 46/v.–47/v. Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 24.

⁷⁰ APF SC Fondo Armeni. Miscellanea. Vol. 14. Fol. 48/v.–49/v.

⁷¹ A Propaganda Fide ülésén megjelent Michał Radziejowski (1645–1705) gnieźnói érsek, bíboros, Lengyelország akkori primása és Cantelmi nuncius. Az 1690. május 29-én, a lengyelországi örmény ügyekben (*super causa armenorum in Polonia*) összeülő különbizottsági ülésen (*congregazione particolare*) az előbb említett kardinálisok mellett megjelentek Angelo Altieri prefektus, valamint az ifj. Carlo Barberini (1623–1704), Federico Ubaldi-Baldeschi Colonna (1626–1691) és Girolamo Cassanate (1620–1700) bíborosok. APF Lettere SC. Vol. 79. Fol. 94r. Fol. 110r. Ld. erről: *G. Petrowicz*: La chiesa armena. i. m. 27.

⁷² APF CP. Vol. 29. Fol. 613r.–616/v. Fol. 620r.

⁷³ Uo. Fol. 615/r.–v.

⁷⁴ Ld. erről: *Charles Frazee*: The Formation of the Armenian Catholic Community in the Ottoman Empire. In: *Eastern Churches Review*, 7 (1975) 149–163.; *Robert Roberson*: Chiesa, Armena Cattolica. In: *Dizionario enciclopedico dell’oriente cristiano*. A cura di Edward G. Farrugia S. J. Roma, 2000. 69–71.

⁷⁵ APF SOCG. Vol. 495B. Fol. 232r.–234r.; APF SOCG. Vol. 504. Fol. 104r.; APF CP. Vol. 29. Fol. 613r. Fol. 618v. Fol. 629r. Fol. 638r.; APF Lettere SC. Vol. 79. Fol. 94v. Fol. 110r.; APF SC Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 315/r.–v.; Ld. erről röviden: *Nagy, K.*: Az erdélyi örmény egyházi unió. i. m. 118–119.; *Uő*: Az Elia Mendrul-ügy: a beszercei örmény egyházi viszály története (1697–1700). In: *Századok*, 143 (2009) 949–953.

⁷⁶ ASV Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV). Vol. 196. Fol. 265r.–268/v.

⁷⁷ *Hodinka Antal*: A munkácsi görög-katholikus püspökség története. Bp. 1909. 2–3.; *Vanyó Tihamér Aladár*: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országairól. Pannonthalma, 1933. 112–115. (Olaszországi Magyar Oklevéltár, II.)